

Perspektívy saussurizmu v jazykovede I. Pramene. Jazykový znak

Karel Sekvent, Pedagogická fakulta MU Brno

Kľúčové slová: Recepčia Saussurovho Kurzu všeobecnej jazykovedy, teória jazykového znaku

Mots-clés: Réception du Cours de linguistique générale de Saussure, théorie du signe linguistique

Švajčiarsky jazykovedec Ferdinand de Saussure (1857-1913) zásadným spôsobom ovplyvnil orientáciu lingvistiky 20. storočia a položil základy semiológie (semiotiky) a štrukturalizmu, štrukturálnych metodologických prúdov v jazykovede, literárnej vede, antropológii, etnológii, filozofii a prípadne aj v ďalších vedných odboroch. Keďže sa v tejto štúdii hodláme zaoberať len určitou časťou Saussurovho učenia, stavom jej recepcie a jej perspektívami v jazykovede, odkazujeme na prezentáciu mnohostrannej aplikácie Saussurových myšlienok v niektorých dostupnejších prehľadových prácach o semiotike/semiológii (Barthes, 1967 - Základy sémiologie, Żółkiewski, 1969; Voigt, 1981), o semiológii/semiotike a štrukturalizme v literárnej vede (Krausová, 1984) a o štrukturalizme (Piaget, 1971; Deleuze, 1993; Michalovič-Minár, 1997).

Charakteristiku miesta Saussurových teórií v moderných prúdoch jazykovedy a ďalších vedných disciplín 20. storočia, stručnú Saussurovu biografiu a genézu jeho knihy *Cours de linguistique générale* (1916) podáva Culler (1993; k textu tohto prekladu z angličtiny treba pristupovať s kritickou obozretnosťou). Osobnosť Ferdinanda de Saussure, konštituovanie komentovaného vydania jeho diela, základné Saussurove lingvistické termíny a pojmy a hlavné etapy recepcie jeho učenia približuje F. Čermák v úvodnej stati *Ferdinand de Saussure a jeho Kurs* ku svojmu prekladu *Kursu obecné lingvistiky* do češtiny (Kurs, 1989, s. 15-28). Mimoriadne cenné pre hlbšie štúdium a poznanie Saussura, najmä jeho všeobecnolinguistického „školenia“, jeho predchodcov a osudov jeho knihy v rozličných krajinách, sú podrobné a zasvätené *Notes biographiques et critiques sur F. de Saussure* od Tullia de Maura (Cours, s. 319-404), v českom preklade *Biografické a kritické poznámky o Ferdinandovi de Saussurovi* doplnené navyše o početné rozširujúce, explikatívne a nemenej zasvätené poznámky prekladateľa (Kurs, s. 257-343). Od de Maura je aj 305 *Notes* (Poznámok) tvoriacich aparát pôvodne talianskeho, neskôr do francúzštiny preloženého kritického vydania (Cours, str. 405-477), v češtine *Poznámky k textu Kursu* (s. 347-428). Tieto Poznámky berú do úvahy Godelovo vydanie rukopisných prameňov (R. Godel, *Sources manuscrites du Cours de linguistique générale de F. de Saussure*) a Englerovo kritické vydanie Cours de linguistique générale opierajúce sa o rukopisné pramene a sú teda potrebným prostriedkom poznania širšieho pozadia Saussurových myšlienok a ich formovania. F. Čermák zvolil na preklad do češtiny francúzske kritické vydanie Cours, teda text s rozsahom viac ako dvojnásobným v porovnaní so štandardným vydaním Cours de linguistique générale, svojimi vlastnými poznámkami doplnil nielen de Maurove Poznámky ale aj text *Kursu*, obohatil Bibliografiu a skompletizoval Register. V texte prekladu sa uvádza aj paginácia pôvodiny, čo uľahčuje súbežnú orientáciu v oboch textoch. Českej i slovenskej jazykovednej obci pripravil F. Čermák spoľahlivý preklad jedného z najvýznamnejších diel svetovej lingvistickej literatúry ako nevyhnutný zdroj ďalšej tvorivej aplikácie Saussurových myšlienok v

jazykovednej teórii a iných odboroch. Ako poznamenáva A. Rey, Saussura treba čítať a diskutovať o ňom cez skúmanie prameňov *Cours de linguistique générale* (Rey, 1970, s. 102).

Na margo prekladu poznamenávame, že jazykovedec a prekladateľ F. Čermák postupoval precízne a originálne. Neváhal pozmeniť už tradičné české znenie Saussurovej definície jazyka *La langue est un système de signes exprimant des idées...* (*Cours*, s. 33), ktoré nachádzame napr. u Erharta: *Jazyk je systém znaku vyjadřujících myšlenky* (Erhart, 1965, s. 3), porov. aj slovenské znenie *Jazyk je systém znakov vyjadřujících myšlienky* (Horecký, 1975, s. 8; 1978, s. 39), a formulovať ho takto: *Jazyk je znakový systém vyjadřující ideje...* (*Kurs*, s. 52). K svojej formulácii nepripojil explikatívnu poznámku. V literatúre možno nájsť aj ďalšie odlišné varianty prekladu Saussurovej definície jazyka, ktoré prirodzene poskytujú pôdu pre rozličné úvahy, analýzy a prípadne aj nedorozumenia.

Cieľom nasledujúcich analýz je poukázať na určitú nevyjasnenosť, nevyhranenosť pojmov a termínov jazykový znak, arbitrárnosť, motivovanosť a konvenčnosť u samotného Saussura ako na potenciálny zdroj problémov a protichodností spojených s ich používaním v jazykovede 20. storočia, pokúsiť sa identifikovať ich lingvisticky platné jadro, poukázať na nezameniteľnosť pojmov a termínov arbitrárnosť, motivovanosť a konvenčnosť a prispieť tak k ich precíznejšiemu a rigoróznejšiemu používaniu v lingvistickom myslení. Ani ďalšie základné pojmy Saussurovej teórie - *langage-langue-parole*, *synchronia* a *diachronia*, *valeur*, *système*, *asociatívne vzťahy* - sa nezaobišli bez kritických výhrad a modifikácií jazykovedcov, nevedli však k zásadným protirečeniam, stali sa pevnou súčasťou lingvistického myslenia a ich prípadné diferencované ponímanie nie je relevantné pre predmet tejto štúdie (porov. napr. Guillaumovo preformulovanie *langue-parole* na *langue-discours*, jeho reštruktúrovanie jazykového znaku a zmiernenie opozície *synchronia*-*diachronia*, in Wilmet, 1972). Ako bezprostredne nepodstatný pre náš zámer sa javí aj veľmi diskutovaný problém unilaterálnej, bilaterálnej, či trilaterálnej alebo kvadrilaterálnej koncepcie jazykového znaku (porov. napr. Král, s. 95-125, Horecký, 1986).

Nebudeme sa tu zaoberať ani problémom, či jazykoveda je súčasťou všeobecnej vedy o znakoch čiže semiológii/semiotiky (podľa Saussurovej vízie) alebo či je naopak semiológia/semiotika súčasťou lingvistiky (Barthes, s. 61-62). Barthove hlavné argumenty: nie je isté, že v spoločenskom živote dnešnej doby jestvujú iné systémy znakov väčšieho rozsahu než práve ľudská reč; každý semiologický systém sa mieša s rečou; význam je možný len ako pomenovaný a svet označovaných sa uskutočňuje iba vo svete jazyka - by znamenali, že materiálom jeho *translingvistiky* by sa stala nielen semiológia, ale celá suma ľudského poznania.

Jazykovým znakom a jeho povahou sa po Saussurovi zaoberal celý rad jazykovedcov a bádateľov v iných odboroch. Na začiatku 21. storočia, 95 rokov po prvom vydaní *Cours de linguistique générale*, je však celá problematika jazykového znaku v štádiu značného názorového rozptylu sprevádzajúceho opakované pokusy o jeho pochopenie, postihnutie jeho významu a vymedzenie jeho miesta v teórii jazyka.

Najnovšie sa interpretáciami Saussurových myšlienok, ich správnym pochopením alebo naopak mylným chápaním a jeho príčinami zaoberal R. Harris (2001) a hlavnú pozornosť venoval učencom ako Bloomfield, Hjelmslev, Jakobson, Lévi-Strauss, Chomsky, Barthes a Derrida. Zmieňuje sa však aj o mnohých ďalších a v širokom kontexte skúma, čo jednotlivé interpretácie spája a v čom sa rozchádzajú. Roy Harris je autorom druhého prekladu *Cours de linguistique générale* do angličtiny vydaného v r. 1983 (prvý preklad do angličtiny vyšiel v r. 1959; porov. *Kurs* s. 26 a *Bibliografie*).

Na ilustráciu protichodných názorov týkajúcich sa jazykového znaku a jeho povahy uvedieme niektoré reprezentatívne myšlienky z prác rozličného typu; v prípade prehľadových štúdií (Horálek, 1982, 1983; Horecký, 1982, 1986) a encyklopédií či slovníkov jazykovedy

nemožno mená autorov spájať s uvedeným názorom, ide len o odkaz na literárny prameň a v ňom treba vyhľadať v prípade potreby vlastného autora príslušného názoru.

Materiálna/nemateriálna povaha jazykového znaku:

- *nemateriálne ponímanie znaku:* Znak je u Saussura psychickou, mentálnou entitou (Horecký, 1982). Jazykový znak je ideálny objekt (Encyklopédia jazykovedy, heslo jazykový znak);

- *materiálne ponímanie znaku:* V saussurovskej teórii znaku je signifiant konkrétna, uchom vnímateľná forma (Mounin, 1995, heslo signifiant). Signifiant - *zvuková stránka* jazykového znaku (Le Langage, 1973, heslo signifiant). Vychádzajúc z morrisovského chápania znaku a z komunikačného hľadiska sa predpokladá, že znakom je konkrétne, zmyslami vnímateľné znakové vehikulum (Horecký, 1982). Bežne sa znak definuje ako materiálny predmet, ktorý zastupuje iný predmet alebo na neho odkazuje (Horálek, 1983); v teóriách niektorých lingvistov/semiotikov materiálne ponímanie znaku úzko súvisí s unilaterálnou koncepciou znaku;

- *nemateriálne i materiálne ponímanie znaku:* „...v zhode so Saussurom môžeme tvrdiť, že znak (jeho signifié) nie je skutočnosťou, ale - v opozícii k Saussurovi - nie je len aktom vedomia: je proste javom, skladajúcim sa z dvoch zložiek, ktoré sa navzájom implikujú...“ (Krausová, s. 196; poznámka: nie je jasné, prečo sa zo saussurovského dvojčlenného znaku so signifiant a signifié v tomto tvrdení znak redukuje iba na signifié a prečo práve signifiant ostal bokom). Niektorí semiotikovia však pripúšťajú, že aj psychické javy môžu mať platnosť znaku. V spoločenskej (intersubjektívnej) komunikácii sa však uplatňujú iba materiálne, zmyslami vnímateľné znaky (Horálek, 1983). Za jazykový znak sa pokladá jednak akýkoľvek fyzikálny alebo abstraktný objekt utvorený podľa pravidiel nejakého jazyka, jednak ideálny prvok abstraktného systému. Táto viacvýznamovosť výrazu jazykový znak vedie k rozštiepeniu na dva rozdielne znaky, pričom fyzikálny znak je realizáciou ideálneho znaku a ideálny znak zastupuje fyzikálne znaky. Je tu zreteľná dualistická (nie bilaterálna) koncepcia znamenajúca paralelnú, osobitnú, samostatnú existenciu aj fyzikálnych aj ideálnych jazykových znakov (Horecký, 1986). Dualistickou koncepciou je aj delenie jazykových znakov na systémové jazykové znaky a na komunikačné jazykové znaky (Horecký, 1981).

Vzťah jazykového znaku a slova:

- *netotožnosť:* Jazykový znak nie je totožný so slovom (Encyklopédia jazykovedy, heslo jazykový znak). Jazykový znak sa nerovná slovu (Horecký, 1986). Podľa Saussura je jazykovou jednotkou znak, nie je ňou slovo (La linguistique, s. 348).

- *paralelnosť:* Medzi slovom a znakom sú určité paralely (Kráľ, 1981). Slovo a jazykový znak sú paralelné jednotky (Horecký, 1982).

- *totožnosť:* Jazykový znak môže byť slovo (Encyklopédia jazykovedy, heslo jazykový znak; stotožnenie jazykového znaku a slova sa v tejto encyklopédii vyskytuje aj v hesle motivácia, porov. nižšie). Slovo podľa Saussura obsahuje signifié a signifiant (Guiraud, 1996, s. 19; nota bene slovo, nie jazykový znak). V bežnej jazykovej praxi sa namiesto termínu *znak* používa označenie *slovo* (Horálek, 1983). Motiváciou (motivovanosťou) slovného(!) znaku (slova) sa rozumie... (Dolník). Pojem slovný znak používa i A. Schaff: „Slovní znak není tedy prostým významem. Je také zvukem, materiálním chvěním vzduchových vln, bez něhož by nebylo znaku, nebylo by komunikování“ (Schaff, s. 181 a passim). V niektorých koncepciách dochádza k takmer zhodnému chápaniu znaku a slova (Horecký, 1986). Slovo je pro de Saussura základní jednotkou a tedy i znakem (Čermák, Kurs, s. 21).

Jazykový znak a jazykové jednotky. Jazykový znak môže byť slovo, spojenie slov i význam slova (Encyklopédia jazykovedy, heslo jazykový znak). Do rozsahu jazykového znaku sa zahŕňajú bilaterálne jednotky: morfémy, slová, slovné spojenia, vety i súvetia, niekedy aj celý text (Horecký, 1982). - Na ilustráciu znakov vyberá Saussure jednoduché

slová, nie je explicitný o znakovéj povahe odvodených slov a kompozit, nevedno, či sa znak dá aplikovať na afixy a prípony (La linguistique, s. 348-349).

Významová stránka jazykového znaku a slova. Jazykový znak na rozdiel od slova nemôže byť polysémický (Encyklopédia jazykovedy, heslo jazykový znak). Slovo má bohatú významovú stavbu, kým znak nie (Horecký, 1982). - Rovnako ako sú niektoré znaky svojím tvarom absolútne arbitrárne a iné relatívne motivované, tak aj *vzťah rozličných významov toho istého signifiant* je viac alebo menej predvídateľný, relatívne motivovaný (Le langage, 1968, s. 22-23); Arbitrárnosť znaku umožňuje polysémiu, prípadne až homonymiu znaku (Ondruš-Sabol, s. 61).

Arbitrárnosť jazykového znaku. Ako arbitrárny sa kvalifikuje vzťah medzi:

- signifiant a signifié, medzi jazykovými formami (výrazmi) a nimi označovanými javmi reality (Encyklopédia jazykovedy); označujúcim materiálom znaku a ideálnym obsahom znaku, resp. predmetom ako prameňom ideálneho obsahu znaku čiže denotátom (Ondruš-Sabol, s. 60);
- označujúcim (signifiant) a označovaným (signifié) (Le langage, 1968, s. 22; La linguistique; Le langage, 1973; Mounin);
- fonémickým zložením jazykových jednotiek a ich významom (Horálek, 1982);
- Benveniste pripúšťa arbitrárnosť iba vo vzťahu medzi signifiantom a označovanou vecou, no rozhodne nie je arbitrárny vzťah medzi signifiantom a pojmom (Krausová, s. 195; Barthes, s. 93).

Pojem arbitrárnosť/arbitrárný aplikovaný na niektorý z vyššie uvedených vzťahov sa bližšie ozrejmuje nasledujúcimi výrazmi, ktoré naznačujú rozmanitosť jeho chápania: nie nevyhnutnosť, nie prirodzenosť, nie „per natura“, ľubovoľnosť, náhodilosť, konvenčnosť, nemotivovanosť, nekauzálnosť, nie príčinnosť, nie vnútornosť, neimanentnosť. Encyklopédia jazykovedy výslovne konštatuje, že v rovnakom zmysle ako arbitrárnosť sa používajú termíny konvenčnosť alebo nemotivovanosť a synonymné používanie týchto troch termínov sa bežne vyskytuje aj v ďalších prácach. Kritiku synonymného používania termínov arbitrárnosť a nemotivovanosť a vymedzenie vzťahov, ktorých sa arbitrárnosť týka alebo netýka porov. v Ondruš-Sabol (s. 60n.). Motivovanosť nie je v protiklade k arbitrárnosti; nemotivovanosť je v protiklade k motivovanosti a nie je synonymná s arbitrárnosťou (Mounin, heslo motivé).

Avšak *vo vzťahu medzi znakmi* treba podľa Saussura rozlišovať absolútnu arbitrárnosť a relatívnu arbitrárnosť (Le langage, s. 21-22).

Motivovanosť jazykového znaku. Motiváciou znaku sa rozumie viac alebo menej úzky vzťah znaku k označovanej realite (Le Langage, 1973, heslo motivation); Motivácia je synchronne uvedomovaný formálno-obsahový vzťah medzi slovom A, chápaným ako východiskové, motivujúce slovo, a slovom B, opierajúcim sa o formu a význam slova A. Širšie sa motivácia chápe ako príčinná odôvodnenosť formy a významu slova, ako protiklad arbitrárnosti slova ako jazykového znaku (Encyklopédia jazykovedy, heslo motivácia).

Konvenčnosť jazykového znaku. Keďže vzťah signifiant-signifié nie je prirodzený, dá sa povedať, že je konvenčný, odovzdávaný z generácie na generáciu (Le langage, 1968, s. 22). V slovenskej Encyklopédii jazykovedy ani v citovaných francúzskych jazykovedných encyklopédiách a slovníkoch nemajú termíny conventionnalité (konvenčnosť) a conventionnel (konvenčný) samostatné heslá a nie sú v nich bližšie špecifikované.

V rovine všeobecne formulovaných kritických výhrad k Saussurovi možno uviesť:

- R. Šorová, autorka rozsiahleho komentára k ruskému prekladu Cours de linguistique générale vydanému v r. 1933, poukazuje na početné vnútorné rozpory v Saussurovom diele (Jakobson, 1935);
- W. Mańczak sa nazdáva, že jazykoveda prežíva dlhodobú krízu, ktorej prameňom je Saussure a jeho Cours de linguistique générale (Komárek, 1972);

- Saussure nie je explicitný o znakovéj povahe odvodených slov a kompozit, afixov a prípon. Táto nejasná situácia vedie ku kontroverzným interpretáciám saussurovského znaku (*La linguistique*, s. 348-349).
- Ferdinand de Saussure však vniesol do celej koncepcie (arbitrárnosti) nemalé komplikácie tým, že predpokladal pre vzťah medzi významom a označovanou realitou (denotátmi) podobný arbitrárny vzťah ako medzi zvukovou a významovou zložkou. Popieral tak vlastne odrazovú (zobrazovaciu) platnosť významovo-pojmovej zložky jazykových znakov v pomere k označovanej realite (Horálek, 1982).
- Oblasť teórie znaku, dnes již tak bohatá, zatím zcela zklamala, nerozpracovala odtiaľ (od Saussura) nič a zúštvá krajne roztrfšštná (Koerner v poznámke prekladateľa č. 135, *Kurs*, s. 386).

Možno sa nazdávat', že názor W. Mańczaka, Komárkom potvrdený, že súčasná jazykoveda *trpí* infláciou najrôznejších koncepcií, aspoň sčasti vychádzal aj z protirečivých názorov týkajúcich sa jazykového znaku a jeho povahy (Komárek, *ibid.*), ktorých koncentrovanú ukážku sme uviedli vyššie. K tejto kritickkej a rozporuplnej percepcii Saussurovho učenia by sa dal pripojiť ešte jeden, osobitný druh kritického percipovania. Ten spočíva v rozmedzí od len akéhosi formálneho spomenutia až po úplné obídienie daného autora či jeho teórie. Napr. Š. Ondruš, autor kapitoly *Jazykový znak* (Ondruš-Sabol, s. 58-65), v prehľade vývoja názorov na znak od antickej gréckej filozofie až po súčasnosť sa len v minimálnej miere, akoby letmo a len obligátne dotýka Saussurovej koncepcie (spomína iba jeho termíny signifiant a signifié a jeho náhľad, že jazykoveda sa má stať súčasťou všeobecnej vedy o znakoch čiže semiológii) a väčšiu pozornosť venuje Ch. S. Peirceovi (jeho klasifikácii znakov) a neskorším nesaussurovským semiotickým teóriám (vrátane Ch. Morrisa). Určite nie je nevýznamné, že Saussurovej koncepcii jazykového znaku vyhradil v danom kontexte práve také miesto. V Schaffovej knihe o všeobecnej sémantike sa rozličné teórie znaku (okrem iných aj Peirceova, Morrisova a Saussurova) podrobne analyzujú, v Tondlovej knihe (1966) o logickej sémantike sa Saussure vôbec nespomína, hoci Peirce a Morris a ich myšlienky sa viackrát uvádzajú.

Pomerne rezervovaný prístup k Saussurovmu učeniu možno identifikovať v prácach z tzv. klasického obdobia pražskej jazykovednej školy. Za jeden z prvých ohlasov na Saussurove myšlienky v českej a slovenskej jazykovede možno považovať *Tézy Pražského lingvistického krúžku predložené Prvému zjazdu slovanských filológov v Prahe 1929*. Ako je dobre známe, *Tézy* predkladajú koncepciu synchronného, funkčného a štruktúrneho metodologického prístupu k štúdiu jazyka a jazyk definujú ako systém účelných výrazových prostriedkov. Pri rozlišovaní synchronickej a diachronickej metódy sa autori *Téz* opierali o pôvodné Mathesiove odlišenie jazykovej statiky a jazykovej dynamiky z r. 1911 (Mathesius, 1970; nie je bez zaujímavosti, že Mathesius ako inšpiračný zdroj tohto odlišenia uvádza spis T. G. Masaryka *Konkrétní logika*; na Masarykov vplyv upozorňuje aj T. de Mauro, *Cours*, s. 374; *Kurs*, s. 311). Terminologicky sa však priklonili k Saussurovi. Ideu jazykovej funkcie pripisuje V. Mathesius v stati *Kam jsme dospěli v jazykozpytu z r. 1931* (Mathesius, 1982) Baudouinovi de Courtenay a pojem štruktúry spája so Saussurovou myšlienkou jazykového systému. V samotných *Tézach* sa Saussurovo meno objavuje iba raz, a to v súvislosti s termínmi *langue* a *parole*. Saussurova koncepcia jazykového znaku a jeho atribútov vôbec nie je spomenutá.

V už spomenutej stati *Kam jsme dospěli v jazykozpytu* považuje V. Mathesius za základné oporné body budovania novej lingvistiky požiadavku synchronického rozboru jazyka, pojem jazykovej funkcie a pojem jazykového systému, jazykovej štruktúry, ktorý považuje za Saussurov prínos do novej lingvistiky, avšak konštatuje, že Saussure nedomyslel

svoje ponímanie až do konca a že sa nedá súhlasiť so všetkým, čo obsahuje *Cours de linguistique générale*.

Aj v tejto stati teda problematika Saussurovho jazykového znaku ostáva bokom, nepovažuje sa za jeden z oporných bodov modernej jazykovedy, nedá sa však povedať, že by ostala celkom nepovšimnutá: sme naklonení sa nazdávať, že Mathesiova poznámka o nedomyslenosti Saussurovej koncepcie (bohužiaľ bez uvedenia konkrétnej Saussurovej myšlienky) sa týka práve jazykového znaku. Závažný argument pre tento náš názor možno nájsť porovnaním Saussurovej definície jazyka (Jazyk je systém znakov vyjadrujúcich myšlienky) a definície jazyka formulovanej v Tézach (Jazyk je systém účelných výrazových prostriedkú). Inšpirácia Pražského lingvistického krúžku Saussurovou definíciou (o trinásť rokov „staršou“) je veľmi zrejmá: v oboch definíciách sa jazyk chápe ako systém, v pražskej definícii sa dopĺňa funkčné hľadisko, zásadný rozdiel však spočíva v nahradení Saussurových znakov výrazovými prostriedkami. Takto, bez kritických diskusií so Saussurovou koncepciou, sú jazykové znaky z ponímania jazyka ako systému de facto proste vyeliminované.

V programovej stati *Úvodom*, otvárajúcej prvé číslo prvého ročníka (1935) časopisu *Slovo a slovesnosť*, listu Pražského lingvistického krúžku, podpísanej zatiaľ neprekonanou zostavou jazykovedcov B. Havránek, R. Jakobson, V. Mathesius, J. Mukařovský a B. Trnka (okrem B. Trnku sa ostatní uvedení jazykovedci podieľali aj na koncipovaní Téz Pražského lingvistického krúžku), sa termín jazykový znak síce viackrát používa, avšak ani v jednej súvislosti nie je použitý v Saussurovom duchu. Napr. keď sa v súvislosti s jazykovou kritikou hovorí o prísnej kontrole jazykových znakov, keď sa problém znaku chápe ako filozofický problém (presnejšie by sme povedali semiologický problém, pretože ide o znak v ľudskej kultúre a autori správne postrehli, že v celej ríši znakov je stála tendencia všetko vyjadriť slovom) alebo keď sa umelecké dielo chápe ako svojbytný znak, v ktorom významová stránka znaku umožňuje skúmať mnohonásobné významové navrstvenie. Autori sa koniec koncov na Saussurovo ponímanie znaku ani neodvolávajú a Saussura spomínajú len v súvislosti so synchroniou a s chápaním jazyka ako sústavy účelových hodnôt(!). Uvedomujú si zákonitú súvzťažnosť jazykových javov, vnútornú ústrojenosť znaku, sociálnu determinovanosť znaku a jeho vzťah ku skutočnosti, ale Saussurovým termínom arbitrárnosť, motivovanosť a konvenčnosť akoby sa starostlivo vyhýbali. Čermákovu bilanciu recepcie Saussura pražskou školou porov. vo Ferdinand Saussure a jeho Kurs (Kurs, s. 26-27).

Pri analýze vlastnej Saussurovej prezentácie pojmov jazykový znak, arbitrárnosť, motivovanosť a konvenčnosť budeme vychádzať z textu českého prekladu *Cours de linguistique générale* (Kurs), ktorý umožňuje brať do úvahy celý kritický poznámkový aparát, a v prípade potreby budeme prihliadať aj na originál (Cours).

Jazykový znak je u Saussura psychická jednotka s dvoma stránkami: signifiant/označujúce a signifié/označované (Kurs, s. 97). Saussure opakovane zdôrazňuje, že obidve zložky jazykového znaku sú psychické (Kurs, s. 49, 51 a 95), že jazykové znaky sú psychické (Kurs, s. 51 a 99), a fungovanie týchto psychických javov v mentálnej aktivite sprevádzajúcej ľudskú komunikáciu a ich miesto vo fyziologických procesoch, ktoré sú jej súčasťou, ilustruje a vysvetľuje na schéme (Kurs, s. 48-49, Cours, s. 27-29). Podstatu tejto schémy, modelujúcej ľudskú komunikáciu, netreba s odstupom času nijako korigovať.

Pri skúmaní ľudskej reči sa bez pojmu jazykový znak zaobišiel M. Morávek, ktorý používa iba termíny pre jazykové jednotky (slabika, slovo, veta) a Saussurov *Cours de linguistique générale* uviedol iba v bibliografii (Morávek, 1969). Naopak Á. Král s pojmom jazykový znak pracuje sústavne a zaoberá sa aj teóriami, ktoré znak chápu ako materiálny, zmyslovo vnímateľný predmet (napr. Reznikov, Solncev). V mechanizme fungovania reči považuje Á. Král za kritické to miesto vo vedomí, kde sa uskutočňuje spojenie zvuku s

vlastným obsahom komunikácie a realizuje sa znak, od ktorého vedie cesta k ostatnému mechanizmu reči a k jazykovým prvkom v užšom zmysle (k rovine slova) a k jazykovému systému (s. 95). Znakový reflex v pamäti (jazykový znak) vystupuje ako jednotka, ktorá má „význam“ a „formu“. Touto jednotkou je slovo. Znak sa chápe ako dynamická a procesuálna jednotka, slovo ako statická a systémová jednotka (s. 59). Spúšťací impulz motoriky reči je totožný s rozsahom základnej jednotky reči - znaku, čiže s rozsahom významovej jednotky jazyka - slova (Král, s. 79).

Za mimoriadne dôležitú považujeme skutočnosť, že Saussure, ktorý termín znak použil, sám nebol s týmto termínom spokojný, avšak nevedel, ako kombináciu signifiant a signifié pomenovať: „Pokud jde o *znak*, spokojujeme se jím proto, že nevíme, čím ho nahradit, ježto obvyklý jazyk jiný termín nenabízí“ (Kurs, s. 97, Cours, s. 99-100). Termíny, ktoré Saussure „pracovne“ používal namiesto termínu znak porov. v poznámke prekladateľa (Kurs, s. 97) a namiesto termínov signifiant a signifié v Barthovi (s. 83).

Rovnako významná je skutočnosť, na ktorú upozorňuje prekladateľ F. Čermák, vychádzajúc z Englera, vo svojej poznámke b (Kurs, s. 96). Saussure totiž formuloval aj ďalšie ponímanie znaku, ktoré sa však do jeho prednášok nedostalo: „znak je jakákoliv materiální věc (entita), kterou asociujeme s jinými, tj. která má určitý smysl“. V Cours de linguistique générale sa popri bilaterálnom vyskytuje často aj implicitné unilaterálne ponímanie znaku, keď sa za znak považuje iba signifiant, porov. poznámku 155 (Kurs, s. 393).

O vzťahu jazykového znaku a slova, o probléme, ktorý sa s veľkou naliehavosťou vnucuje mnohým jazykovedcom, sa Saussure vyjadruje iba akoby mimochodom. Napr. v súvislosti s vnútornou rečou (Kurs, s. 96) uvádza, že slová jazyka sú pre nás akustické obrazy (čiže signifiants), že hovorené slovo je realizáciou vnútorného obrazu (čiže signifiant) v reči. V oboch prípadoch, ako sa dosť jasne ukazuje, nepriznáva Saussure slovu významovú stránku. Možno síce, podľa Saussura, hovoriť o hláskach a slabikách slova, avšak treba si pritom pamätať, že ide o akustický obraz. Signifiant je „materiálny“, je materiálnejšou polovicou znaku v tom zmysle, že je sprostredkovaný zmyslami a v protiklade k pojmu (signifié), ktorý je abstraktnejší. Tu treba namietnuť, že samozrejme aj pojmy so sprostredkované zmyslami, aj o nich nám naše zmysly poskytujú svedectvo. Za konkrétne entity jazykovedy považuje Saussure znaky a nie napr. slová zrejme hlavne preto, že naráža na ťažkosti a problémy spojené s delimitáciou slova (Kurs, s. 129-133, Cours, s. 144-149). Príznačná je v tejto súvislosti táto Saussurova formulácia: „Materiální slovo je pro nás pouhá abstrakce“, tj. bez vzťahu k ideji, a pak „jakožto konkrétní objekt do lingvistiky nevstupuje“ (poznámka prekladateľa podľa Englera, Kurs, s. 129). Tento názor vôbec nezodpovedá chápaniu slova a jeho postaveniu ako predmetu jazykovedy, a to v jazykovede predaussurovskej aj posaussurovskej a je pre lingvistiku jednoducho neprijateľný.

Na základe týchto rozborov a berúc do úvahy, že Saussure vo svojich prednáškach zo všeobecnej jazykovedy koncipoval aj semiológiu a jazykovedu chápal ako súčasť semiológie (odtiaľ zrejme jeho tendencia postulovať ako základnú jednotku jazykovedy znak), že materiálna, zmyslami vnímateľná povaha znaku vôbec a jazykového znaku osobitne zdá sa byť imperatívnou (aliquid stat pro aliquo) a že, ako si už mnohí povšimli, na ilustráciu znaku používal slovo a táto jazyková jednotka sa len veľmi ťažko a problematcky oddeľuje od znaku a preto sa s ním často ztotožňuje, možno vysloviť záver, že *Saussurov jazykový znak nie je jazykovým znakom*.

To čo Saussure z núdze nazval jazykový znak je v Saussurovom ponímaní psychickou entitou a jej miesto nie je v jazyku (langue), ale v langage, v tejto všeludskej schopnosti dorozumievať sa/komunikovať pomocou jazyka (langue). V súlade so Saussurom, ktorý charakterizuje signifiant ako akustický obraz, psychickú stopu zvuku, t.j. materiálnej

stránky slova, možno povedať, že aj celý tzv. jazykový znak, celá táto psychická entita je psychickou stopou materiálnych jednotiek jazyka a ich významových komponentov. Táto entita, akýsi asociačný prienik pamäťovej stopy po zvukovej/grafickej matérii a pamäťového „záznamu“ významu, má pravdepodobne určitú funkciu v určitej etape psychických aktivít tvoriacich rečový mechanizmus a podiel na percepcii a produkcii jazykových jednotiek a v širšom zmysle na konštituovaní individuálnej schopnosti komunikovať, poznávať a myslieť. Vhodný názov sa pre ňu zrejme ešte nenašiel, označiť ju termínom znak je však zavádzajúce. Berúc do úvahy jej dynamický a procesuálny charakter, dalo by sa uvažovať o termíne semióza (Schaff, s. 97; Král 1974, s. 124 a passim, 1981). Termín znak sa naopak dá použiť pre všetky konkrétne jazykové jednotky, v ktorých sa s formou spája význam a keď sa o nich uvažuje v semiotickej/semiologickej perspektíve.

Štatút konkrétnych jazykových jednotiek ako materiálnych jazykových znakov, ich odpsychologizovanie v zmysle ich separovania od mozgových fyziologických a neurofyziologických procesov, umožní jazykovede i semiologickému skúmaniu jazyka ako znakového systému presnejšie kontúrovať predmet skúmania a vyhnúť sa mnohým protirečivým záverom. Saussurova semiologizujúca definícia jazyka nestráca svoju platnosť, keďže psychologické ponímanie znaku v nej nie je explicitné. Výraz systém znakov použitý v definícii treba chápať ako systém konkrétnych jazykových jednotiek.

Semiológia (Le langage, 1973; autorom hesla la sémiologie je Pierre Guiraud) možno charakterizovať ako štúdium všetkých znakových systémov používaných jednak v mimolidskej komunikácii (zoosemiotika, kybernetika, bionika) a jednak v medziľudskej/spoločenskej komunikácii (Ducháček, 1982, 1983), a to buď nejazykových znakových systémov (symbolické rituály, zdvorilostné formy, gestikulácia, mimika, výtvarné umelecké diela, hudba...) alebo jazykových znakových systémov, medzi ktorými sú najdôležitejšie prirodzené jazyky a patria sem aj osobitné znakové systémy, ktoré sú rekódovaním určitých častí prirodzených jazykov (abeceda hluchonemých, písmo slepcov, morseovka, dopravné značky, vojenské signály...), a osobitné znakové celky využívajúce znaky prirodzeného jazyka (slovesné umelecké diela). Z významu postavenia prirodzených jazykov medzi znakovými systémami používanými v spoločenskej komunikácii vyplýva aj význam jazykovedy, ktorá skúma prirodzené znakové systémy a je teda nevyhnutne semiologickou disciplínou, na semiológii však nezávislou. Predmet semiológie je samozrejme oveľa širší (porov. napr. semiológiu v lekárstve ako náuku o príznakoch/ symptómoch chorôb alebo ako štúdium zoskupovania symptómov do syndrómov), nielen preto, že skúma aj znakové systémy v mimospoločenskej komunikácii, ale aj preto, že jej predmetom sú aj znakové celky kombinujúce znaky rôznych typov vrátane verbálnych, napr. film kombinujúci obraz, hudbu, ľudskú reč v hovorenej i písanej podobe, zvuk a vlastný znakový systém filmovej reči, a znakové celky s estetickou funkciou, slovesné diela, ktorých skúmanie lingvistickými metódami by prinieslo len veľmi parciálne výsledky. Základným atribútom všetkých typov znakov skúmaných semiológiou je ich materiálnosť, pri prevažujúcej časti typov je to aj ich vnímateľnosť ľudskými zmyslami.

Každý znak ako prvok určitého znakového systému musí byť znakom, ktorý niečo znamená, t.j. vyjadruje určitý myšlienkový obsah, resp. komunikát, a funguje ako prostriedok komunikovania a za účelom komunikovania (Schaff, s. 163). Eliminovať význam zo semiotiky, povedať, že termín význam nemožno v semiotike používať, že význam neoznačuje a nie je označovaným (Král 1981), znamená redukovať znak len na bezprostredný vzťah k označovanej veci, na prostú funkciu bezobsažného, bezmyšlienkovitého zastupovania určitej veci, redukovať označovanú/zastupovanú vec na celkom bezvýznamnú entitu a v konečnom dôsledku po- pretie semiotiky. V Achmanovovej slovníku lingvistických termínov sa dokonca nachádza termín *zákon znaku* s významom „nutné a pevné spojenie určitého označujúceho

(výrazu) s určitým označovaným (obsahom)“ (Achmanova, 1969). Ak sa zamýšľame nad vzťahom semiotiky a lexikálnej sémantiky (Horecký, 1981) a berieme do úvahy slovné znaky, môžeme konštatovať, že lexikálna sémantika je plnohodnotným skúmaním významovej stránky slovných znakov fungujúcich v jazykovej komunikácii. V komunikácii kombinujúcej rozličné typy neverbálnych znakov so slovnými znakmi prichádza do úvahy osobitné nuansovanie významu slovných znakov vplyvom neverbálnych znakov, či, povedané so Saussurom, slovné znaky môžu nadobúdať osobitnú valeur, hodnotu (napr. symbolickú), a potom je namieste ich skúmanie semiotikou.

Niekedy sa stavajú do opozície jazykové znaky a slová z hľadiska ich významovej štruktúry a pripúšťa sa síce, že jazykové znaky rovnako ako slová môžu byť synonymné, avšak postuluje sa, že polysémia a homonymia sa netýka jazykového znaku, ale slova (Horecký, 1981). Tento postulát, ktorý - ako sme ukázali vyššie - sa neprijíma všetkými jazykovedcami, stráca samozrejme svoje opodstatnenie, keď slová považujeme za jazykové znaky. Identifikácia aktuálneho významu polysémickej lexikálnej jednotky/znaku či homonymných lexikálnych jednotiek/znakov je súčasťou mentálneho procesu dekódovania informácie (aj tu by sa dalo hovoriť o semióze) a realizuje sa na základe paradigmatických (či asociatívnych) a syntagmatických vzťahov slov/znakov/slovných znakov ako aj ďalších faktorov kontextu prehovoru. Ťažko tomu môže byť inak, keď opačný proces kódovania informácie vyúsťuje do polysémických alebo homonymných lexikálnych jednotiek/znakov. S určitou pravdepodobnosťou sa dá predpokladať, že polysémia a homonymia znakov je typická pre prirodzené jazyky ako znakové systémy a že v ostatných znakových systémoch, používaných v mimoľudskej komunikácii alebo v ľudskej komunikácii (vrátane znakových systémov, ktoré sú rekódovaním určitých častí prirodzených jazykov), je polysémia a homonymia znakov nulová.

Zoznam literatúry

- ACHMANOVA, O. S.: Slovar' lingvističeskich terminov. Moskva, Sovetskaja enciklopedia 1969.
- BARTHES, R.: Nulový stupeň rukopisu. Základy sémiologie. Z francúzštiny preložili J. Čermák a J. Dubský. Praha, Československý spisovatel 1967.
- CULLER, J.: Saussure. Z angličtiny preložila J. Lazarová. Bratislava, Archa 1993.
- DELEUZE, G.: Podľa čoho rozpoznáme štrukturalizmus? Z francúzštiny preložil M. Marcelli. Bratislava, Archa 1993.
- DOLNÍK, J.: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. Jazykovedný časopis, 36, 1985, 1, 13-22.
- DUCHÁČEK, O.: La communication interhumaine. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, 35, 1982, Heft 3, 251-254.
- DUCHÁČEK, O.: O některých prostředcích mezilidské komunikace. Slovo a slovesnost, 44, 1983, 51-57.
- Encyklopédia jazykovedy. Zostavil J. Mistrík. Bratislava, Obzor 1993.
- ERHART, A.: Základy obecné jazykovědy. Praha, SPN 1965.
- HAVRÁNEK, B. - JAKOBSON, R. - MATHESIUŠ, V. - MUKAŘOVSKÝ, J. - TRNKA, B.: Úvodem. Slovo a slovesnost, 1, 1935, 1-7.
- HORÁLEK, K. (1982): Fonologie a znaková povaha jazyka. Slovo a slovesnost, 43, 1982, 139-144.
- HORÁLEK, K. (1983): K otázkám sémiotiky. Slovo a slovesnost, 44, 1983, 46-51.
- HORECKÝ, J. (1975): Úvod do jazykovedy. Bratislava, SPN 1975.
- HORECKÝ, J. (1978): Základy jazykovedy. Bratislava, SPN 1978.

- HORECKÝ, J. (1981): Semiotické aspekty sémantiky. *Jazykovedné štúdie* 16. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1981, 13-15.
- HORECKÝ, J. (1982): Semiotické výskumy v československej jazykovede. *Slovo a slovesnosť*, 43, 1982, 134-138.
- HORECKÝ, J. (1986): Zložky a dimenzie jazykového znaku. *Jazykovedný časopis*, 37, 1986, 1, 64-72.
- JAKOBSON, R.: *Obecná lingvistiká v SSSR*. *Slovo a slovesnosť* I, 1935, 187-188.
- KOMÁREK, M.: K jedné kritice de Saussura. *Slovo a slovesnosť*, 33, 1972, 240-243.
- KRÁL, Á. (1974): *Model rečového mechanizmu*. Veda, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1974.
- KRÁL, Á. (1981): Slovo a znak. *Jazykovedné štúdie* 16. Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1981, 23-28.
- KRAUSOVÁ, N.: *Význam tvaru - tvar významu*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.
- La linguistique. Guide alphabétique*. Spracoval kolektív autorov pod vedením Andrého Martineta. Paríž, Denoël 1972.
- Le langage* (1968). Spracoval kolektív autorov pod vedením Andrého Martineta. *Encyclopédie de la Pléiade*. Paris, Gallimard 1968.
- Le langage* (1973). Spracoval kolektív autorov pod vedením Bernarda Pottiera. Paríž, CEPL 1973.
- MATHESIUS, V. (1970): O potenciálnosti jevů jazykových. In: *U základů pražské jazykovědné školy. Prameny české a slovenské lingvistiky*. K vydání připravil Josef Vachek. Praha, Academia 1970. Další reprint in Mathesius V.: *Jazyk, kultura a slovesnosť*. Výbor uspořádal Josef Vachek. Praha, Odeon 1982.
- MATHESIUS, V.: Kam jsme dospěli v jazykozpytu. In: Mathesius V.: *Jazyk, kultura a slovesnosť*. Výbor uspořádal Josef Vachek. Praha, Odeon 1982.
- MICHALOVIČ, P. - MINÁR, P.: *Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu*. Bratislava, Iris 1997.
- MORÁVEK, M.: *Lidská řeč*. Praha, Orbis 1969.
- MOUNIN, G.: *Dictionnaire de la linguistique*. Paris, Presses Universitaires de France. 1. vyd. 1974, 2. vyd. 1995.
- ONDRUŠ, Š. - SABOL, J.: *Úvod do štúdia jazykov*. Bratislava, SPN 1981.
- PIAGET, J.: *Štrukturalizmus*. Z francúzštiny preložil M. Zigo. Bratislava, Pravda 1971.
- REY, A.: *La lexicologie. Lectures*. Paris, Klincksieck 1970.
- SAUSSURE, F. de (Cours): *Cours de linguistique générale. Edition critique préparée par Tullio de Mauro*. Paris, Payot 1976.
- SAUSSURE, F. de (Kurs): *Kurs obecné lingvistiky. Komentáre napísal Tullio de Mauro*. Z francúzštiny preložil F. Čermák. 1. vyd. Praha: Odeon 1989, 2. vyd. (reprint) Praha: Academia 1996, 3. upravené vydanie Praha: Academia 2007.
- SCHAFF, A.: *Úvod do sémantiky*. Z polštiny preložil Pavel Materna. Praha 1963.
- TONDL, L.: *Problémy sémantiky*. Praha, Academia 1966.
- VOIGT, V.: *Úvod do semiotiky*. Z maďarčiny preložila M. Žilková. Bratislava, Tatran 1981.
- WILMET, M.: *Gustave Guillaume et son école linguistique*. Paris-Bruxelles, Nathan-Labor 1972.
- ŻÓŁKIEWSKI, S.: *Semiotika a kultura*. Z polštiny preložili R. Roško a V. Lehotský. Bratislava, Epona 1969.

Résumé

Les avis sont partagés en ce qui concerne le signe linguistique saussurien et sa nature. Pour illustrer les différences qui existent dans des études et manuels (surtout français, slovaques et tchèques) s'appuyant sur les théories de Saussure, on peut citer quelques exemples (sans parler du statut unilatéral, bilatéral ou même trilatéral ou quadrilatéral du signe): le signe linguistique est immatériel - le signe linguistique est matériel, physique (il existe également des théories dualistes qui admettent les deux types: le premier, étant une représentation du second, appartient au système, le second, étant une réalisation du premier, appartient à la communication); le signe linguistique est identique au mot - le signe linguistique n'est pas identique au mot; le signe linguistique comprend toutes les unités bilatérales (morphèmes, mots, syntagmes, propositions, phrases, textes entiers) - on ne sait pas si le signe peut être appliqué à des unités comme mots composés, mots dérivés, affixes, désinences; le signe linguistique (à la différence du mot) ne peut pas être polysémique - l'arbitraire du signe permet la polysémie et même l'homonymie; quant à l'arbitraire, il qualifie tantôt la relation signifiant-signifié, tantôt la relation signifiant-objet réel, tantôt les deux, et il est souvent utilisé comme synonyme de l'immotivé et du conventionnel.

Les difficultés et les contradictions flagrantes sont dues, en partie au moins, au texte même du Cours de linguistique générale. Cela peut s'expliquer par une genèse particulièrement compliquée du texte et par le fait que les cours n'ont pas été destinés à la publication. De toute évidence, Saussure ne concevait pas ses cours comme une présentation de connaissances toutes faites, mais plutôt comme une démonstration d'une approche critique, créatrice, innovatrice, inventive des faits de langage et de leur théorie. Dans le Cours, on peut distinguer un niveau d'observations épistémologiquement peu convaincantes et de terminologies incohérentes accompagnant les nouvelles approches et un niveau d'innovations méthodologiques liées aux notions de système, signe, valeur, différence, opposition et à d'autres encore. L'édition critique du Cours et sa traduction en tchèque complétée par un nombre important de remarques pertinentes du traducteur F. Čermák permet souvent de mieux saisir le développement de la pensée saussurienne.

Pour Saussure, le signe linguistique est une entité psychique qui a sa place dans le cerveau au cours de la parole. Il s'est contenté du terme signe ne sachant pas par quoi le remplacer. Le fait que le caractère matériel, physique, perceptible du signe est une qualité nécessaire, indispensable, et qu'il est extrêmement difficile de séparer (même pour Saussure) le signe linguistique du mot, nous permet de dire que le signe linguistique de Saussure n'est pas un signe linguistique. Cette entité psychique, cette intersection d'un signal et d'un sens qui fonctionne aussi bien au cours de la production que de la perception (mais dans le sens inverse) du discours, est un acte sémique qu'on pourrait appeler sémiose et elle relève plutôt du langage que de la langue. Dès lors, le signe linguistique peut être identifié au mot, on parle d'ailleurs déjà de signe verbal, ou éventuellement à d'autres unités de la langue. Les unités linguistiques sont étudiées par la linguistique et, en tant que signes, notamment quand elles font partie des ensembles sémiotiques réunissant divers types de signes linguistiques et non linguistiques, par la sémiologie.

En ce qui concerne l'arbitraire, le motivé/l'immotivé et le conventionnel, il s'agit d'un problème terminologique. Saussure, après avoir bien caractérisé le concept de l'arbitraire, sa compréhension, son extension et le rapport auquel on l'applique (c'est le rapport du signifiant et du signifié: le signifié n'est lié par aucun rapport intérieur avec le signifiant, le signifié pourrait être représenté par n'importe quel autre signifiant), après avoir constaté que le principe de l'arbitraire n'était contesté par personne et après avoir mis en corrélation l'arbitraire et la convention, revient sur la notion d'arbitraire, il la joint à l'immotivé, conclut à la limitation de l'arbitraire en contestant soi-même et aboutit à des

contradictions, par ex. une partie seulement des signes est absolument arbitraire - l'arbitraire absolu est la condition essentielle du signe linguistique. Cela, bien sûr, représente une bonne occasion pour des critiques bien fondées. La motivation et la convention en tant que termes linguistiques peuvent être définies d'une manière nettement distincte de l'arbitraire et surtout, les deux notions s'appliquent à des rapports différents: la motivation au rapport d'un signe en tant que tout (sa forme et son sens) et des autres signes qui lui sont associés du point de vue formel et sémantique, la convention au rapport du signe et des sujets parlants/de la communauté linguistique.

L'utilisation des termes arbitraire, motivé/immotivé et conventionnel en tant que synonymes ou antonymes n'est pas correcte.

Nous avons essayé d'interpréter les notions de Saussure tout en nous efforçant de ne pas quitter le sens de ses pensées, de les caractériser avec plus de rigueur et d'identifier leurs faux aspects, de mentionner brièvement certaines conséquences d'une délimitation plus précise de ces notions et de permettre ainsi leur application pertinente et moins flottante à des réflexions théoriques portant sur le langage et la langue et concernant aussi la sémiologie/sémiotique.